

М. БОЛТЕНКО

(Одеса)

СТАРОДАВНЯ РУСЬКА БЕРЕЗАНЬ

В період інтенсивних зносин населення східноєвропейської рівнини з південними морями та замор'ям в умовах примітивного судноплавства не міг не набути великої ваги, як причальний пункт, маленький острівець у відкритому Чорному морі, при вході з нього в Дніпрово-Бузький лиман — острів Березань.

Значення цього, не на всіх картах позначеного мініатюрного острівця, що не має завдовжки навіть кілометра (856 м), а завширшки — 350 м, збільшують рибні багатства прилеглих до нього лиманів, а наявність саме проти острова на материк у захід від Березанського лиману розлогого солончака Тузла, що дає можливість засолювати рибу на місці, робить цей острівець природним центром всього багатого рибно-промислового району. Прекрасний колодязь питної води тут таки на схід від того ж Березанського лиману, всього лише за 1,5—3 км від острова, в селі Бейкуші, змушує всіх вітрильників, що плывуть у відкрите море з Дніпра та Буга, обов'язково спинятися тут, щоб запасти доброї питної води та опорядитися, перше ніж пускатися в далеке плавання по відкритому морю.

Руський народний фольклор у своїх історичних згадках про тепле південне море твердо знає острів, що лежить на шляхах туди „у лукомор'я зеленого“, острів Дольський від слова „дол“ в розумінні „низ“, „поділля“, „низова“ або „подільська земля“, як у давнину називався наш широкий причорноморський степ, який розіслався по берегах, у пониззі наших південних рік, що течуть в Чорне море (і Дунай). У старовинній билині про Солов'я Будимировича князь Володимир „Красное солнышко“ виряджає в далеку дорогу за море свою молоду небогу Запаву Путятичну, видану заміж за гостя заморського Солов'я Будимировича, та її чоловіка, такими словами:

„Поезжайте за славно за сине море,
За сине море за Волынское,
Ко тому ко острову Кодольскому,
Ко тому лукомор'ицу зеленому“¹.

¹ № 53 в 1 т. „Песен, собранных Рыбниковым“. Видавці та коментатори XIX—XX сторіч, без уваги до поетичного складу і синтаксису наших старин і стародавньоруського словника, зокрема географічного, читають тут „Ко тому ко острову Кодольскому“, зливаючи тут цілком закономірне третє повторення прийменника „ко“ з дальшим прикметником в одно слово „Кодольский“ від іменника (північного) „кодоло“ в розумінні „канат“, „товста шворка“ і спеціально „шворка тягти невід“. І така назва, зважаючи на все вище сказане про цей острів, могла б до нього підійти, але, звичайно,

Не що інше, як цей таки острів Березань являє в своїй першооснові і міфічний тепер острів Буян з народної казки, увічнений в нашій художній літературі генієм великого російського поета О. С. Пушкіна.

Однією з епох особливо інтенсивних стосунків нашої великої рівнини з причорноморським та заморським півднем була епоха Київської Русі. Звернення до писаних першоджерел історії, літописів і договорів руських князів X століття з візантійцями дозволяє також констатувати наявність такого острова з винятковим положенням на великому водному шляху „из варяг в греки“.

Це — острів св. Еферія, що заборони для Русі зимувати на ньому так наполегливо, але, як видно, даремно домагалися греки. Статті договору Ігоря з греками 944 р., які говорять про відносини з північно-західним Причорномор'ям з погляду захисту інтересів візантійського Херсона (Херсонеса), не лишають сумніву в обізнаного з місцевими умовами в тому, що цей договір під острвом св. Еферія міг розуміти лише нашу Березань. „О Корсунской стране. Сколько ни находится в той стране городов, Русский князь не имеет власти воевать там. А если та страна не покоряется нам, тогда, если попросит войска от нас князь русский, дадим ему сколько будет нужно, и пусть он воюет.

Если русские найдут у берега ладью греческую, да не обидят её, а кто возьмет что-нибудь из ладьи, или убьет, или поработит находящихся в ней людей, да будет наказан по закону русскому и греческому.

Русские да не творят никакого зла корсунцам, ловящим рыбу в устье Днепра; да не зимуют там, ни в Белобережье, ни у св. Еферия, но при наступлении осени да уйдут в дома свои, в Русскую землю.

Князь русский да не пускает Черных болгар воевать в стране Корсунской“².

Слушно ототожнював цей острів з нинішньою Березанню ще Карамзін, сучасник капітан-лейтенанта Крицького, який склав у 1823 р. перший прекрасний план острова, і петербурзького академіка Келлера, автора славнозвісного монографічного дослідження островів північно-західного Причорномор'я. До 1908 р. цей погляд поділяли і складачі „Краткого указателя музея Одесского Общества истории и древностей“.

Бувши автором нового видання (1908 р. і дальших) цього „Указателя“ (в частині, присвяченій Херсонесу, Березані та Білгороду Дністровському, поряд з Петренами і Кафою-Феодосією, історії возз'єднаної з Росією України та нумізматичним колекціям музею), автор цих рядків теж

не інакше, як пізніша „вторинна“, усвідомлена в порядку так званої народної етимології, назва, що втратила своє первісне значення острова Дольського, коли цей термін з часів татарсько-монгольської навали звужився у вжитку, закріпившись лише за досить тісною територією по верхній течії Південного Бугу та середньої течії Дністра — Поділлям.

Займенник „той“, звичайно, в даному зв'язку треба розуміти, як „славний“, „знаменитий“.

² Н. М. Карамзін. История Государства Российского, т. I, прим. 355. „При устье Днепра ныне Березань“. Зміст важливого для нас тексту договору 944 р. модифікуємо відповідно до результатів досліджень Н. Лавровського О византийском языке договоров русских с греками, СПб, 1853 і акад. А. А. Шахматова Несколько замечаний о договоре с греками Олега и Игоря. „Зап. Неофил. Об-ва при Пгд ун-те“, VIII, 1915.

прийняв цю думку, але відповідальна редакція „Указателя“ в особі проф. Е. Р. Штерна, не пропустивши її, поділила побудований на книжково-кабінетних комбінаціях погляд В. В. Латишева, який відніс назву св. Єфегрія до Кінбурнської коси, що перейшло і в пізніші „Указатели“ згаданого Музею 1908—1917 рр.

60 років тому, в зв'язку з VI Археологічним з'їздом в Одесі 1884 р., почалося археологічне дослідження острова, розкопи на ньому Р. А. Пренделя (1884 р.), Б. В. Фармаковського (1896 р.), Г. Л. Скадовського (1900—1901 рр.), екскурсія Одеського товариства історії та древностей з участю В. В. Латишева та Е. Р. Штерна (1902 р.) і, насамкінець, систематичні розкопи Е. Р. Штерна (1904—1909 рр. і 1913 р.). Але хоч як це дивно, вони ніякого світла на стародавньоруське минуле нашого острова не пролили. З одного боку, це було зумовлене насамперед тим, що дослідники взагалі, а Е. Р. Штерн особливо, всю увагу зосереджували на слідах перебування тут стародавніх греків і зневажливо ставилися до слідів перебування на острові „варварів“ — „тубільців“ (тобто всіх не-греків, неримлян, не-„варягів“, не-генуезців) і до пізніших епох. З другого боку, воно зумовлювалося ще й тим, що систематичні розкопи на острові в період 1904—1909 рр. і в 1913 р., проведені Е. Р. Штерном в далеко ширшому масштабі проти попередніх досліджень, було заплановано з виключенням їх з поля широкої надпристанської смуги на північному сході острова, виходячи з неправильних міркувань, нібито вали турецького надпристанського укріплення мали безнадійно переплутати тут всяку стратиграфію.

Проте, не можна, строго кажучи, твердити, що знахідок з епохи Київської Русі, до того ж дуже цікавих, не зроблено на острові і за дореволюційних років. Але знахідки ці лишалися без уваги та будь-яких спроб хоч елементарного наукового їх пояснення. В умовах такого ставлення до об'єктів дослідження і такого своєрідного їх добору немає нічого дивного, що лише одна знахідка епохи Київської Русі спинила на собі увагу дослідників в особі Е. Р. Штерна і була введена ним в коло світової науки. Щоправда, пам'ятку цю, і досі унікальну для всієї нашої країни, знайдену в 1905 р. — „варязький“ надгробок із скандинавським (шведським) написом рунами: „Грані поставив ці руни (цей напис) своєму бойовому товаришеві Карлу“, — через досить пізні датування її часами близько 1000 р.³ або навіть кінцем XI початком XII сторіччя⁴, абсолютно не можна використати як основний документ, що стверджував би позиції крайніх „норманістів“ у питаннях походження Русі та великого шляху „из варяг в греки“, як пробували, а дехто ще й досі пробує, зробити. Тим більше, що цей „унікум“ розглядався поза всяким зв'язком з іншими знахідками з близьких до нього віків, хоч би з дуже частими безінвентарними „пізніми“ похованнями на острові⁵. Нам особисто здається, що вони мають ніби щось спільне з „древлянськими“ і змушують

³ Перший дослідник пам'ятки германіст Ф. А. Браун в „Изв. Археол. ком.“ в. 23, с. 66—75.

⁴ В. А. Брим, Путь из варяг в греки, „Изв. АН СССР“ Отд. Общ. Наук., 1931, № 2, с. 246.

⁵ Не можна не згадати одне з них із стилетом (типу волинських) з рогу однорічного оленя, встромленим в потиличну частину черепа (жінки) — нічим, але красномовним свідком однієї з багатьох драм, що розігралися в минулі століття на острові. Удар зроблено ззаду в момент переслідування жертви, яка тікала.

згадати наш початковий літопис в запису його під 922 р.⁶ та відчуті якийсь не просто територіальний зв'язок північних деревлян з нашими степовими угличами або, мабуть, уличами, що могло б бути так чи інакше пов'язане з назвою двох рік на їх стародавній території, дуже близькій географічно до о-ва Березані — Інгул (впадає в Південний Буг біля Миколаєва) та Інгулець (впадає в Дніпро трохи вище від нин. Херсона)⁷.

Не кажучи далі про „рядові“ знахідки, як досить численні серед „пізньої“ кераміки „слов'янські“ черепки глиняного посуду з хвилястою орнаментацією та візантійські, вкриті глянсом, — ніяк не можна не відзначити нашого відкриття 18 червня 1909 р. „у верхньому шарі насипу“ „нижньої частини кубка (?) з глини (простого)“ із знаками на денці, витлумаченими, як вензель імператора Петра III (?) і всередині його Катерини II (?) (див. стор. 47), щоправда з застереженням в дужках („відтворення це проблематичне“)...

Такий здогад, зроблений в щоденнику розкопів на о. Березані 1909 р. (розкоп В⁸) автором цих рядків, тоді ще молодим студентом, необізнаним ні з роботою Куніка, ні з пізнішою літературою про монети Київської Русі та „загадкові“ на них знаки, був без заперечень прийнятий керівником розкопів Е. Р. Штерном. Лише згодом, власне вже напередодні великої Вітчизняної війни, після того, як ми обізнались із спеціальною літературою, з працями А. В. Орешнікова „Классификация древнейших русских монет по родовым знакам“ („Изв. АН СССР“, 1930), „Денежные знаки домонгольской Руси“ („Труды Гос. ист. музея“, 1936) і особливо з дослідженням Б. О. Рибаківа „Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв.“ („Сов. археол.“, VI, 1940), в нас не лишилося найменшого сумніву в тому, що знайдена нами в 1909 р. на Березані пам'ятка історичний документ ніяк не меншої ваги, ніж славнозвісний рунічний напис з розкопів 1905 р. Знак у цій знахідці являє клеймо одного із стародавніх руських князів Рюриковичів, що своєю двозубою схемою і деталями її оформлення найближче стоїть до клеймів чернігівської галузі — Святославичів, надто Олега Святославича і Всеволода Ольговича (1146 р.). Посудину цю без сумніву треба віднести до ганчарних майстерень якогонебудь певного стародавньоруського князя і до певної

⁶ „И бѣ у него (князя Игоря Рюриковича) воевода, именемъ Свѣidelдъ, и примучи Угличѣ, възложи на ня дань, и вѣдсть Свѣidelду. И не вѣдьяшется единъ градъ, именемъ Пересѣчень; и сѣде около его три лѣта, и едва взя. И бѣша сѣдьяше Улицѣ по Днѣпру вѣнизь, и посемъ придоша межи Богъ и Днѣстръ, и сѣдоша тамо; и дасть же дань Деревскую Свѣidelду...“ (Новгородская летопись, Изд. Археограф. Комиссии, СПб, 1888, с. 7—8).

⁷ Дуже цікава звукова конвергенція назви ріки Інгула з іменем київського князя Ігоря: у сучасних „маріупольських греків“, внуків переселених Катериною II в 1779 р. з гірського Криму на береги Азовського моря (в околиці теперішнього м. Маріуполя) нащадків кримських готів, поширене ім'я Аріста-гул. Це тюркське перекручення (їх розмовна „базарна“ мова — „базар'ян“ — татарська) грецького Аріста-гор (Αρισταγορος). Таке ж перекручення назви стародавньої віфінської ріки Сангар[ій] являє сучасне турецьке Зунгулдак, назва відомих, особливо з війни (1914—1917 рр.) кам'яно-вугільних копалень поблизу Гераклеї — Ереглі на Чорному морі. Це приводить до висновку, що в дотюркську добу нашого Лукомор'я ріки Тілі-гул, Ін-гул іт. д. повинні були звучати Тілі-гор (верхів'я його нин. річка Журавка або Жор-авка), Ін-гор або Ін-гвар, цілком тотожні з погляду звукового з іменем князя Ігор — Інгар. Ми не думемо виводити назву річки, очевидно, дуже стародавню, від імені князя. Навпаки, ім'я князя, коли воно тубільне, а не „варязьке“, можна вивести від назви річки.

смуги історичних подій, які могли занести цей, правдоподібно, чернігівський, виріб на пустинний острів Чорного моря.

Досить численні і, як видно, далеко не маловажні для пізнання минулого нашої батьківщини на різних етапах її історичного буття пам'ятки неіонійської Березані з розкопів на ній Е. Р. Штерна (захопленого своїм відкриттям, можна сказати, унікально іонійського селища VII—V сторіч до нашої ери) не знайшли ніякого відображення ні в опублікованих звітах про експедиції на о. Березані ні в музейній експозиції їх наслідків. Глухо згадані не під власними своїми назвами, а під загальними зовсім невиразними термінами „лізніші“ або „варварські“, в період після 1909 р. вони загубилися серед тих незлічених ящиків з музейними фондами розкопів, що втратили всяку паспортизацію, і були попереплутувані з іншими матеріалами. Лише в 1939 р., коли ми дістали змогу підняти весь цей фонд з метою можливого відтворення наукової паспортизації, „кубок“ з невідомим до цього князівським знаком і череп, простромлений ззаду стилетом з рогу однолітнього оленя, знову опинилися в наших руках, і ми передали їх за приналежністю до відділу феодалізму Одеського державного історично-археологічного (нині, з 1944 р. історично-краєзнавчого) музею.

На жаль, внаслідок варварського хазяйнування в музеї чужоземних загарбників, які пограбували й вивезли за кордон значну частину наших музейних колекцій, предмети нашого дослідження знову зникли з поля нашого зору і їх не можна у цій статті належно точно відтворити за фотознімками.

Польові дослідження о. Березані, що увірвались після 1913 р. через обставини, пов'язані з першою світовою війною, поновилися рекогносцировкою автора цієї статті спільно з геологом В. І. Крокосом в 1924 р і були продовжені в систематичних розкопах там таки з 1927 по 1931 рр. Ці розкопи внесли чимало істотних корективів до Штернової схеми минулого о. Березані, завдяки використанню та вивченню даних геології і загальної історії всіх часів у тій мірі, в якій вони прямо або посередньо стосувалися або могли стосуватися нашого острова.

Проведені нами з 1927 по 1931 рр. розкопи на Березані встановили, крім дуже значної і соціально аж ніяк не припущеної ролі тубільного догрецького і доскіфського населення острова, мешканців своєрідних землянок у складі „іонійського“ селища VII—VI сторіч до нашої ери і найтісніший зв'язок його з Приазовським та Малоазіатським (каппадокійським) світом, дуже інтенсивне життя острова в римську добу (I—IV сторіччя, особливо II і III віки нашої ери) і ще інтенсивніше для X—XII сторіч, землянки яких перерізають і римський і іонійський культурні шари і врізаються місцями в материк. Будь-яких речових даних в розкопах або хоч би натяків на функціонування великого водного шляху „из варяг в греки“ і острова Березані, як одного з найважливіших етапів на ньому, раніш як від середини X сторіччя немає. Це цілком відповідає досліддам В. Г. Василевського в 70-х рр. минулого сторіччя і фактичним даним новітньої праці В. А. Бріма про „Путь из варяг в греки“ (1931), хоч цей автор і стверджує в загальних місцях цієї своєї статті наявність цього шляху від IX до XI сторіч.

Паралельне вивчення італійських портоланів XIV сторіччя, що кращі з них прекрасно знали наше узбережжя, всі його миси і бухти, показало,

що на них постійно при нашому острові або при протилежному йому (Со-сицько-Березанському) лимані локалізується назва Барбарезе або Бар-березе, в другій половині якої не важко розпізнати основу сучасної назви острова Березань, а в цілому Білобережжя⁸ наших літописів.

Очевидно, Березань, — геологічно крайній східний вихід одеського вапняку — мислилась як головний вузловий пункт всього Білобережжя, „білого“ або вільного берега прилиманної частини північно-західного При-чорномор'я, що замикалася на заході таким самим „Білим“ або вільним містом Аккерманом-Білгородом при Дністровському лимані.

Тільки взявши на увагу природні дані острова Березані і те, що роз-кривають розкопи на ньому, можна зрозуміти барвисті моменти в бурхли-вому житті староруського Білобережжя — притулку вільних „берладників“ в їх рейсах від нижнього Дунаю до дніпровських порогів по всьому Ду-найсько-Дніпровському лукомор'ю, де припиняли однаково свою чинність всякі юрисдикції і князівської Київської Русі і василевсів-автократів Царграда. Тільки взявши на увагу ці дані, можна зрозуміти і проблему зимівлі Святослава в 972—973 рр. і неоднакову долю його, що пішов до Києва через пороги, з одного боку, і Свенельда, що пішов найко-ротшим шляхом через степ (очевидно долиною Південного Бугу) з Біло-бережжя до своєї улицько-деревської волості, з другого, як і проблему безпосередніх зв'язків Тмутараканського південного сходу Русі, минуючи Київ, з галицько-волинським заходом (через що князі „ізгої“, у яких спід ніг на Русі вислизав соціальний ґрунт, виявились дуже швидко перене-сеними з Тмутаракані на береги Горині, Західного Бугу або Дністра, як

⁸ Найпевніше тут відбилася болгарська вимова букви „Ѣ“ в Західному Чорномор'ї „Бяло-Брежіе“, контамінації цієї назви з російським „Белобережье“ та асиміляції плавкого „л“ у першій половині слова з таким самим плавким „р“ дальшої частини слова. Варязьку гіпотезу імені Березань, подану в цитованій роботі В. А. Бріма с. 246: „Скандинавы... прозвали его Вјѣрко („березовый“),“ що трапляється „всюду, где были на островах важные торговые пункты варягов: в озере Мелар, в Ботническом и Фин-ском заливах“, не можна прийняти, бо й російське звучання цього імені Березань, яке конвертує з „березою“ є лише народною етимологією фракійської форми Бер-сана — „високе місце“, пов'язване з нашим „берег“, нім. „Berg“ і т. ін. Дійсно, Березань — єдиний острів, що височів у морі на шляху в усіх плавців з гирла Дні-прового до теплих заморських країв, до країни чудес і багатств Царграда і ще дав-ніших царств, та найменування моря, куди пролягає шлях повз „Дольський“ острів, — Волинським не обов'язково означає собою непорозуміння, підставлення замість назви Чорного моря одного з варіантів назви Каспія-Хвалінського або Хваліського моря. Тут може критися і стародавня ремінісценція Віліона — Іліона — Трої, інакше Ві-луша — Іліуса. Дуже цінні додатки до нашої думки про фракійську етимологію назви острова Березані, що прямого зв'язку з деревом — „берези“ не могла мати, дає по-кійний академік М. Я. Марр у вигляді вірменського *bardər* — „височінь“, „висота“, „високий“ з множиною *bardung* — „висоти“ з паралельним значенням і культового місця — „жертovníки“, стародавньохалдське *barzani* — „кумирня“, „культове місце“, „культове приміщення“, бо „висоти“, тобто гори правили за місце культу, незалежно від кумиру, навіть од вівтаря, самі вершини — площадки служили вівтарями, чому і після утвердження християнства у вірменів, та й не тільки у вірменів, церкви у гір-ських місцевостях будувались на відповідних культових площадках“. М. Я. Марр *И. Р.*, т. 5, с. 501 сл. Кожному, кому доводилося дивитись на острів Березань з низь-кого адушаського берега, не з миса Адушаск, а з солончака Тузла, погодиться, що назва „височінь“, „гора“ в точній відповідності до німецького *Berg* і російського „берег“, спочатку „високий берег“, якнайбільше підходить до нашого Дольського острова. Пор. М. Болтенко, Про час виникнення та назву найдавнішої оселі над Бористеном (з Березансько-Ольбійських студій). „Вісник Одеської комісії краєзнавства при АН“, ч. 4—5, Одеса, 1930.

було з Ростиславичами і з Давидом Ігоровичем) і, насамкінець, проблему Болхівської Русі на водорозділі Південнобузького і Дніпровсько-Прип'ятського басейнів, яка не підлягала ні київським, ні галицько-волинським Рюриковичам, з виразною назвою одного з міст цієї Болхівської Русі — Білобережжя відповідно до назви передмістя м. Володимир-Волинського з Білоберегів.

З 1928 р. ми поширили площу розкопів на припристанську ділянку острова, яка лишалася поза полем дослідів Е. Р. Штерна. В наслідок цього виявилось, що, не зважаючи на рови й вали турецьких укріплень, стародавня стратиграфія цієї частини острова збереглася в цілому не порушеною.

Найвидатніше місце в ній належить стародавньоруському культурному шарові X—XIII сторіч, що залягав над цілком стерильним (безкультурним) гумусовим прошарком в якихось 2—4 см завтовшки. Цей прошарок відокремлював стародавньоруський шар від шару часів римської імперії I—IV сторіч нашої ери (де найкраще представлені були I—III сторіччя — доба Антонінів та Северів), що завершуються досить потужним шаром епохи готського погрому Північного Причорномор'я середини III сторіччя. На будівельних залишках цього шару безпосередньо залягає майже суцільний, незайманий „килим“ з черепашок садового равлика (*Helix pomatia*), явище, що подібного до нього за весь час нашого безпосереднього знайомства з о. Березанню, тобто з 1909 р., ми ніде більше не спостерігали. Це явище може свідчити лише про те, що в IV ст. н. е. острів, покинутий давніми поселенцями, перестало відвідувати навіть населення сусідніх місць материка, в наслідок чого безборонно могли розмножитись моллюски. Наявність над цим „килимом“ тоненького гумусового прошарку, який утворився в наступні століття, коли острів (в зв'язку з відходом від морського узбережжя, приблизно в VI сторіччі нашої ери, кочовників, що панували над ним у IV—VI сторіччях), зосередив всю свою увагу на нападах по суші на своїх балканських, середньодунайських та інших сусідів, промовляє за те, що в цю пору острів, все ще незалюднений, зрідка відвідували однак жителі материка, плаваючи в прилеглих до острова водах. Не виключена можливість, що частина безінвентарних „пізніших“ поховань, які вкривають більшу частину острова, належать цій епосі і є вже східнослов'янською або антською. Ніякого, проте, датуючого речового матеріалу, молодшого від IV сторіччя нашої ери і старшого від середини X сторіччя досі виявити на острові не вдалося. Слов'янська кераміка із хвилястою орнаментациєю, зразками якої можна було б датувати раніше від X сторіччя часи, з острова Березані тимчасом невідома. І це добре узгоджується з даними новітніх досліджень, писаних першоджерел історії цього часу, згідно з якими 944 рік — рік знаменного договору Ігоря з греками — є вихідним для більш або менш тривалого безпосереднього хазяйнування Русі на Кримському півострові, і на його крилах — західному Дніпровсько-Бузькому (о. Березань) і східному Кубанському або Таманському⁹.

Крім дуже рясних, ні з чим на острові незрівняних, слідів рибальства епохи Київської Русі (щільні шари рибальської луски, рибальські грузила,

⁹ А. Н. Насонов. Тмутаракань в истории Восточной Европы X в. „Исторические записки“ АН СССР. № 6.

гачки тощо), особливо цікаві безсумнівні сліди залізотопильної землянки-майстерні з горнами, каналцями та ін. і чималою кількістю залізних виробів: сокир, цвяхів-костилів, серпа-горбуші, стріл, дротиків, частин кінської збруї. Натільні хрестики XII ст. є відгуком частих заїздів сюди транзитом прочан до святинь Царграда та до святої землі і торгівців, а також тривалого перебування невілних виселенців з батьківщини в межі імперії РOMEIВ, як от вислані Мстиславом Володимировичем, Мономаховим сином, у 1129 р. полоцькі князі Всеславичі. Нерідко трапляються уламки візантійських амфор округлих з опуклим денцем. Серед великого числа уламків слов'янської кераміки із хвилястою орнаментациєю найбільше зразків кераміки XII сторіччя. За характером маси та кольором відрізняються дві групи: 1) ясносіра, що нічим не відрізняється від посуду, в якому знайдено в свій час у Києві славетні київські скарби часів татарсько-монгольського погрому 1240 р., і 2) білдоружева, що аналогічних їй зразків під час вивчення з цього погляду музеїв СРСР в 1930—31 рр. я в музейних колекціях не виявив, крім двох невеликих черепків у Київському центральному історичному музеї волинського, як виявилось, походження. На жаль, ми й досі не змогли відвідати з метою обслідування і вивчення галицько-волинської кераміки X—XIII сторіч жодного з музеїв Західної України. Дуже показово, що візантійської глянсованої кераміки в стародавньо-руському культурному шарі, до монгольсько-татарського часу, виявлено не було, і навпаки, скрізь виявлялась її відповідність у часі татарському матеріалові. Отже, її не можна датувати часами, давнішими від епохи нікейської імперії та Палеологів. Тому поряд міркувань стилістичного і технологічного порядку, найімовірніше коли не пряме її сельджуксько-іранське походження, то в кожному разі тяжіння її до цього світу явищ.

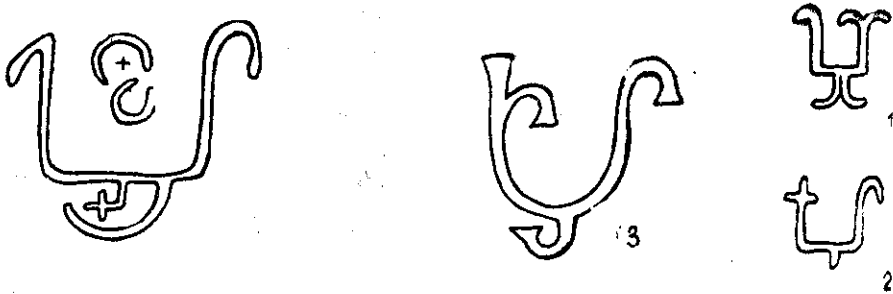
Уламки хвилясто-орнаментованої кераміки київського типу часів монгольсько-татарської навали знайдені були між іншим на о. Березані разом з кусками розчавленого мідяного казана, датованого цілком однаковими шістьма срібними монетами золото-ординського хана Тохтогу кримського карбування 1292 р. Взагалі розриву в пульсації життя на о. Березані в зв'язку з монгольсько-татарською навалою XIII сторіччя не спостерігається. А це якнайкраще збігається і з другим фактом тих самих часів — прекрасним обізнанням італійських портоланів XIV сторіччя з нашим островом. Занепад настає, як видно, з епохи кримських гіреїв і турецького владитства, коли наш степ перетворюється в „дике поле“, арену воєнних сутичок Польсько-Литовської і Московської держав з українсько-російським козацтвом, з одного боку, і турками й татарами, що полювали на „ясир“, з другого.

Ретельне вивчення історії російсько-турецьких воєн XVII—XIX сторіч на підставі першоджерел і відсутність в описах воєнних операцій під Очаковим за часів Мініха в 1736—1737 рр. і в першу російсько-турецьку війну Катерини II в 1768—1774 рр. будь-яких згадок про Березань, розвіює міф про „турецьку“ Березань. Записки французького дипломата ле-Шевальє свідчать про укріплення в північно-східній частині острова створено було лише під час другої російсько-турецької війни в 1787 р. одночасно з присилкою на Березань першого й останнього паші (двобунчужного), який уже в наступному 1788 р. здався росіянам. Укріплення на південному краї острова, забраковане в 1784 р. французьким інженером Лафітом, існувало

до 1788 р.; воно навряд чи могло бути зрозумілим до переходу в руки росіян Кінбурна по другий бік Дніпровсько-Бузького лиману і встановлення державного кордону між Росією і Турцією в 1774 р. за Кучук-Кайнарджійським миром по цьому лиману і далі вгору по течії Південного Бугу. Отже, турецька пора історії острова Березані охоплює коротенький час не більше 14 років (1774—1788 рр.).

Навпаки, весь довгий період важкої боротьби двох світів у нашому степу, „дикому полі“, о. Березань перебував у межах рибальських угіддів північноукраїнських „вихідників“ та запорізького козацтва і був опорним пунктом запорізьких „чайок“ в їхніх заходах проти турецьких галер, проти Очакова, Козлова — Євпаторії, Кафи — Феодосії, Сінопа, Варни і Трапезунда. Таку роль Березань відігравала вже в 1557—1559 рр. під час спільного походу на кримчаків московського війська дяка Ржевського й Данила Адашева з основоположником хортицької „Січі“ славетним Байдою (кн. Дмитром Вишневецьким) з його українськими козаками, коли він теж був ще на московській службі у грізного царя Івана Васильовича, безпосередньо після ліквідації східних (волзьких) татарських царств Казанського та Астраханського. Потужні поклади слідів українсько-росій-

Знак на денці посудини, знайденої на острові Березань. № 1. Знак Олега (Михайла) Святославича. № 2. Знак Всеволода (Кирила) Ольговича. № 3. Знак Андрія Юр'євича Боголюбського (за В. Рыбаковим).
 Marque sur le fond d'un vase de terre cuite trouvé à Berezań. № 1. Marque de duc Oleg (Michaïl) Svjatoslavič. № 2. Marque de duc Vsevolod (Kirill) Ol'govič. № 3. Marque de duc Andrej Jurjevič Boholjubskij (Après V. Rybakoff).

ського рибальства, поряд запорізьких (турецьких) красивих глиняних трубок є слідами господарського і воєнного використання острівця українським та російським народами з кінця XV до кінця XVIII сторіччя в запеклій боротьбі проти османських турків і кримських татар.

Повертаючись до провідної знахідки стародавньоруської Березані — денця посудини з князівським знаком власності, ми стверджуємо, що вона належить до одного покоління із знаком великого князя київського (який сидів перед тим у Чернігові) Всеволода Ольговича (1139—1146 рр.). Відмінності від нього наближують досліджуваний нами березанський знак до знаку славетного Олега „Гореславича“ (умер в 1115 р.)¹⁰, де в чому більш модернізованого, а де в чому і більш архаїчного (див. рис.).

¹⁰ В. А. Рыбаков, зг. ст., с. 232, мал. 12 і 10.

Знак Андрія Боголюбського (умер 1174 р.)¹¹ має часткову подібність у нижній привісці, але являє дальший відхід від прототипу.

Найближчу аналогію, щодо округлості нижніх кутів і випнутості правого (від глядача) стрижня, являє собою знак великого князя Київського Всеволода (Кирила) Ольговича.

В нашому знаку ускладнений низ — тотожний правий бік, простіший лівий (за типом знаків Ізяславичів XIII сторіччя). Знак Олега Святославича тотожний в лівому боці, з правого боку ускладнений, маючи внизу трохи інше ускладнення. Доводиться визнати, що наш знак одноліток — одного покоління Святославичів Чернігівських із знаком Всеволода, але іншої галузі.

Такою галуззю були нащадки старшого із Святославичів — Давида, син якого Ізяслав Давидович сидів на київському столі (заступаючи його трьома нападами) дуже короткий час і був вірним другом і останнім на Русі оборонцем найцікавішої особи XII сторіччя в нашій історії, вигнанця з Галича, Івана Ростиславича „Берладника“, улюбленця галицьких смердів, що завжди (з 1145 р.) протиставляли його щасливим його супротивникам — дядькові Володимирку і братові уперших знаменитому Ярославу Осмомислу Галицькому.

Спроба галичан замінити нелюбого їм жорстокого Володимирку, під час його виїзду з Галича на полювання, або жем його Іваном Ростиславичем, що нудив світом у Звенигороді, не мала успіху, не зважаючи на всю їхню мужність у боротьбі з Володимирком. Іванові, відрізаному під час нічної вилазки від міської брами, довелося, прорвавшись через ворожі ряди, піти на Дунай. Звідти морем, очевидно, (не поминувши, мабуть, і острова Березані), а далі степом прибув він до Києва, де сидів годі князем чернігівський Святославич Всеволод Ольгович (1145 р.), який виявив Іванові гостинність і подав йому захист саме в той час, як Володимирко нещадно розправлявся з галичанами-заколотниками.

Бувши декласованим як князь, Іван стає професіональним військовим найманцем-кондотьером, за плату служачи тому або іншому князеві, не забуваючи однак ні своєї рідної галицької землі, ні своїх прав до неї, ні друзів своїх у народних масах — смердів. До розгрому Ольговичів та загибелі Ігоря Ольговича в Києві в 1147 р. він служив спершу їм. Але після 1147 р. не бажаючи блукати світами з молодшим серед Ольговичів Святославом, він, так би мовити, дістає в нього плату за свою службу — 200 гривен срібла та 5 фунтів золота, і переходить на два роки, до осені 1149 р. на службу до смоленського князя, а далі — до молодшого з Мономаховичів Юрія Володимировича Довгорукого, що боровся проти свого небожа Ізяслава Мстиславича за київський стол. Перебуваючи у нього на службі до 1156 р., зазнав він тоді смертельної небезпеки бути виданим Юрієм своєму найлютішому ворогові і братові уперших галицькому Ярославу Осмомислу. Ярослав одружився тим часом з дочкою Юрія, і Юрій обіцяв своєму зятеві видати живим або мертвим найзапеклішого його ворога Берладника. Зовсім невинного ні в чому Івана заковують у кайдани і привозять з Суздаля до Києва, куди по нього Ярослав прислав вже князя Святополка і Коснятина Серославича „со мною дружиною“. Тільки заступництво київського митрополита врятувало на цей раз Івана.

¹¹ Там же, мал. 12.

Його відправили після цього назад у Суздаль, але по дорозі вислані спеціально з цією метою люди князя чернігівського силоміць визволили його. Невдовзі — 15 травня 1157 р. Юрій умирає, і в Києві стає князем захисник Івана чернігівський князь Ізяслав Давидович. Як видно, любов смердів до Івана змушувала не тільки Ярослава Осмомисла боятися цього князя. Принаймні незабаром, після того як князівський стіл у Києві заступив чернігівський князь, подану йому від Ярослава вимогу про видачу Берладника підтримують поряд багатьох князів угорський король і поляки. Ізяслав Давидович відмовив їм у цьому, пішовши на розрив з ними¹².

Стривожений новою загрозою бути виданим своєму лютому ворогові і маючи сумний досвід 1156 р., Іван від'їздить у степ, спілкується з половцями, займає тут міста придунайські, грабує торговельні судна — кубари, що плавають по Дунаї, і завдає шкоди галицьким рибалкам. Можна припустити, що сам Ярослав Осмомисл через своїх людей брав участь і в заморській торгівлі і в рибних промислах на Нижньому Дунаї, бо загальна лінія поведінки Іванової щодо галичан немов би виключає недоцільні грабівницькі дії відносно цілком безпечних для нього мирних галицьких рибалок. У своїх операціях на воді навряд чи міг Іван поминути острів Березань як неминучий етап. Прихильність смердів до Івана, що виявляється в факті переходу до нього під Ушицею 300 чол. смердів, стає ще більш зрозумілою, коли оцінити його тверду лінію поведінки до його спільників половців, таку несхожу на поведження інших князів, які в ході своїх феодалських воєн приводили степовиків на рідну землю. Іван не дозволяє половцям взяти і розграбувати Ушицю, не спиняючись перед тим, що це змушує їх, не задоволених його ставленням до мирного населення, покинути його. Ізяслав із свого боку не спинився перед збройною відсічю домаганням галицького князя та його волинських союзників. Але після невдалої битви через зраду союзних з ним кочовників, берендіїв і торків, він мусив тікати за Дніпро, позбувшись великого князівства (22 грудня 1159 р.), а в 1161 р. після різних перипетій полів в бою. Після смерті свого останнього захисника Іван покинув землю руську і кінчив свої дні в далекому Солуні (Фессалоніці), отруений там візантійськими греками, які очевидно боялись для своїх чорноморських і придунайських володінь рецидиву енергійних дій цього улюбленця степової й поморської вольниці берладників, попередників майбутнього козацтва та поневолюваних смердів.

¹² „И послаша послы Киеву къ Изяславу Давыдовичю: Ярославъ Галичскый Избигнѣва, Святославъ Олговичъ Жирослава Иванковича, Ростиславъ Мьстиславичъ, Мьстиславъ Изяславичъ Жирослава Васильевича, Ярославъ Изяславичъ Онофрѣя, Володимѣрь Андрѣевичъ Гаврила Васильевича, Святославъ Всеволодичъ Княнина, король (угорскый) мужа своего, и отъ Ляховъ мужъ свой; Изяславъ же припрѣ всихъ, и отвѣтъ имъ давъ, отпусти я. Иванъ же тогда уполошився ѣха в поле къ Половцемъ, и шедъ с Половци и ста в городѣхъ Подунайскыхъ, и изби двѣ кубарѣ и взи товара много в нею, и пакостяше рыболовомъ Галичскимъ. И придоша к нему Половци мнози, и берладника у него скупися 6000, и поиде къ Кучелмину, и ради быша ему, и оттуда къ Ушици поиде. И вошла бяше засада Ярослава в городъ, и начаша ся бити крѣпко засадници из города а смерди скачуть чересь заборола къ Иванови, и перебѣже ихъ 300; и хотѣша Половци взяти городъ, Иванъ не да имъ взяти, и розгнѣвавшеса Половци ѣхаша отъ Ивана. Изяславъ же посла по Ивана и приведе Киеву“. (Летопись по Ипатскому списку, Изд. Археографической Комиссии, СПб, 1871, с. 341).

Немає ніякого сумніву, що Іван Ростиславич не раз відвідував острів Березань разом з своїми берладниками. Прибувши сюди, зокрема, в 1157 р. безпосередньо з родових чернігівських володінь Ізяслава Давидовича, мусив він все своє спорядження і начиння, аж до посуду включно, мати з майстерень та господарства двору Ізяслава Давидовича. Лише ця близька до чернігівських Святославичів людина уявляється нам найправдоподібнішим винуватцем того, що на далеку Березань, яка лежить цілком поза сферою впливу чернігівських князів, потрапила річ безперечно чернігівського походження. І цей же момент — зв'язок з Берладником не Володимира, а Ізяслава, з чернігівських Давидовичів, зв'язок, так би мовити, і в житті і в смерті, змушують нас визнати відкритий нами в 1909 р. на о. Березані знак князівської власності за варіант невідомого досі знаку галузі Давидовичів чернігівських Святославичів, при чому належить він не кому іншому, а тільки інтимно найбільш з усіх інших князів зв'язаному з Іваном Берладником, Ізяславові Давидовичу, князеві Чернігівському і великому князеві Київському.

Провідна знахідка стародавньої руської Березані змушує промовляти німий речовий матеріал і вводить нас в перипетії життя й боротьби середини XII сторіччя, найкраще представленого речовими знахідками на острові з усього періоду X—XIII сторіч.

Доля колекції і фондів Одеського історично-археологічного музею, в зв'язку з війною та ворожою окупацією, поряд незавершеності нашої польової дослідницької роботи 1920-х—1930-х років на острові, робить надзвичайно актуальним поновлення планового археологічного дослідження нашого острова, що може подати багато цінних відповідей на ряд незрозумілих питань з історичного минулого нашої великої батьківщини¹³.

M. BOLTENKO

L'ANCIENNE BERESAN' RUSSE

Le folklore russe a conservé le souvenir de l'île Beresan' sous le nom de l'île „Dolski“, qui provient du mot „dol“, ce qui signifie „le pays bas“, „la plaine“. Dans les annales on la connaît sous le nom de l'île de Saint Epherij, dans les portulans italiens du XIV siècle nous trouvons le nom de Barbarese ou Barberese, dans lequel nous reconnaissons le nom moderne de l'île Beresan' et le Bjeloberežje de nos annales.

¹³ На весні 1941 р., саме перед збройним нападом на нашу країну німецько-фашистських полчищ, в середній течії р. Південного Бугу Одеський історично-археологічний музей в особі Т. Г. Сискової разом з Першомайським краєзнавчим музеєм провів розвідку на одному з островів Бузького поріжжя поблизу с. Грушки. Результати її, що загинули разом з Першомайським музеєм, фізично знищеним окупантами, були дуже цінні. Вони блискуче підтвердили виняткове значення Південного Буга як основної магістралі зв'язків нашого Дніпровсько-Дунайського (Дністровського) лукомор'я і насамперед острова Березані з Волинсько-Подільською лісовою північчю: керамічний матеріал бузького острівця, з одного боку, типовий усатівський і має бути визнаний за сліди шляху від Усатова до Городська на Тетереві; з другого боку, Березанський руський XII сторіччя — сліди шляху від Чорноморського Білобережжя до Болхівської Русі з її Білобережжям і до м. Володимира-Волинського з його передмістям Білобереговим.

Les recherches ont mis à jour la couche archéologique slave dans cette île. Au cours des fouilles, opérées avant la Révolution, on a trouvé de la céramique slave à ornement onduleux et de la céramique byzantine émaillée à laquelle on n'a cependant pas accordé d'importance.

Grâce aux explorations faites de notre temps (1927—1931) on a établi dans l'île Beresan' la présence d'une couche archéologique du temps de „Kyjivs'ka Rus“.

Entre la couche archéologique slave et celle de l'époque romaine (I—IV ss.) se trouve la couche stérile, qui porte à supposer, que l'île du IV au X siècle n'était point habitée. Les couches de l'époque slave sont représentées par les traces nombreuses de pêche, par un fond de cabane à fourneau (fonderie de fer) et par une quantité de débris de ferronnerie et divers fragments céramiques.

Outre la céramique de pâte grise commune, on a recueilli deux spécimens de la céramique d'une couleur rose-claire. On ne peut trouver des poteries analogues que dans la région de Volyn'.

Parmi les fragments céramiques slaves on a recueilli le fond d'un vase portant une marque qui doit être attribuée à l'un des ducs de la dynastie Rjurik. Cette marque rappelle les marques des ducs de Černihiv - Svjatoslaviči et, probablement, doit être attribuée à Isjaslav Davidovič, duc de Černihiv et le grand duc de Kyjiv.
